

KS. ZBIGNIEW WIT
Częstochowa–Lublin

METODA BADAŃ HISTORYCZNYCH W LITURGICE

Znaczenie badań dotyczących historii liturgii docenił papież Pius XII w encyklice *Mediator Dei* z 1947 r., gdy pisał:

Jest rzeczą mądrą i godną pochwały powracać duszą i myślą do źródeł liturgii świętej, badanie bowiem przeszłości nie mało przyczynia się do głębszego i dokładniejszego poznania znaczenia świąt i treści formuł w liturgii używanych, oraz symboliki świętych obyczajów¹

Wiadomo powszechnie, że sama encyklika *Mediator Dei* to owoc zarówno studiów historycznych, jak i ruchu liturgicznego, sprzeciwiającego się czystemu „archeologizmowi”, a doceniającego wartość prowadzonych refleksji historycznych, co w Konstytucji o liturgii świętej Soboru Watykańskiego II zawarte zostało w postulatcie integralnego ujęcia liturgiki, w tym także jej aspektu historycznego.

Można postawić pytanie, czy badania historyczne w liturgice należą do nauk historycznych, czy teologicznych. Samo rozróżnienie nie jest ani bagatelne, ani proste. Przedmiotem poznania badacza jest bowiem aktualizacja dzieła zbawienia i odpowiedź na nie człowieka na przestrzeni minionych wieków.

Zainteresowanych aspektem czysto historycznym odsyłam do pozycji, jaką na gruncie polskim jest praca J. Topolskiego *Metodologia historii*² W omawianym kontekście należy stwierdzić, że nie jest ani nauką pomocniczą historii, ani częścią historii, ale jest nauką teologiczną postępującą się metodami historycznymi, różni się jednak swoim przedmiotem badań.

¹ Encyklika o liturgii „*Mediator Dei*” Kielce 1948 s. 53.

² Warszawa 1968 ss. 474. Znajdziemy tam m.in. wyjaśnienie szeregu pojęć, takich jak: Przedmiot w metodologii (s. 24 nn.), Analiza logiczna w historii (s. 127 nn.), Cechy poznania naukowego (s. 211 nn.), Prawda w historii (s. 235 nn.), Klasyfikacja źródeł (s. 269 nn.), Procedura wyjaśniania w historii (s. 368 nn).

Ostatnie dwa wieki to stopniowe dojrzewanie do badań zarówno historii teologii, dogmatów i liturgii. Stwierdza się też odejście od historii faktów do historii dziejów w ich ujęciu integralnym. Autorzy nauk historycznych podkreślają interdyscyplinarny charakter prowadzonych badań³ Historyk liturgii posługuje się naukami pomocniczymi historii i ich osiągnięciami przy rekonstrukcji faktów szczegółowych dla oddania bardziej ogólnego obrazu zjawiska kultu religijnego.

Paleografia łaćwińska jest nieodzowna przy odczytaniu tekstów źródłowych, a nawet czasu i często miejsca powstania kodeksu liturgicznego, a tym samym celebracji liturgicznej. Sfragistyka, heraldyka, numizmatyka pozwala określić czas powstania badanego dokumentu, ale inskrypcje napieczęte, herbowe, monetarne i wyobrażenia symboli religijnych lub postaci świętych na nich mogą okazać się pomocne przy ustalaniu zakresu kultu poszczególnych patronów. D. Olszewski podkreśla, że ważną rolę odgrywają w tych badaniach także:

obiekty sakralne, takie jak relikwie [...], miejsca święte (np. odpustowe), obrazy, m.in. cudowne), kaplice, krzyże przydrożne, figury. Przy badaniach stałych miejsc kultu (kaplice, oratoria, krzyże, figury) należy określić przede wszystkim ich liczbę, rozmieszczenie (np. krzyże na skrzyżowaniu dróg). Umożliwi to odpowiedź na pytanie, gdzie ujawniały się potrzeby religijne, wymogi sublimacji – drogi do pracy, które uzyskały swój trwały wyraz. Skatalogowanie tych obiektów może dać podstawę do pierwszej interpretacji potrzeb i zwyczajów religijnych regionu⁴

Podejście teologa do badanego przedmiotu musi być jednak kontemplacyjne, gdyż źródło liturgiczne zawiera teologię, a więc słowa Boga, dzieło Boga, misterium zbawienia realizowane na przestrzeni dziejów człowieka. Świadczą o tym dzieła dotychczasowych badaczy: J. Schustera, M. Righetiego⁵, A. G. Martimorta, B. Neunheusera, Th. Klausera (dotyczące np. ewangelii mszalnych), E. Cataneo, którego „Wstęp do historii liturgii wschodniej” wskazuje na aspekt ekumeniczny, M. Andrieu (pontyfikały)⁶, J. A. Jungmanna (dzieje Mszy św.)⁷, H. Schmidta (dzieje liturgii na Zachodzie)⁸, H. Rei-

³ Por. D. Olszewski. *Wybrane zagadnienia z metodologii historii*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 32:1976 s. 282.

⁴ Tamże s. 287.

⁵ Por. M. Righetti. *Manuale di storia liturgica*. T. 1-4. Milano 1950-1959.

⁶ Por. M. Andrieu. *Les Ordines Romain du Moyen-Âge*. Louvain 1948.

⁷ Por. J. A. Jungmann. *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*. T. 1-2. Wien-Freiburg-Basel 1962.

⁸ Por. H. Schmidt. *Introductio in liturgiam occidentalem*. Romae 1960.

fenberga (życie sakramentalne i rytuały niemieckie)⁹, S. Bäumera (dzieje brewiarza)¹⁰, U. Chevaliera (wydania źródłowe i opracowania hymnologii)¹¹, P. Bruylantsa (modlitwy mszalne)¹², R. J. Hesberta (śpiewy mszalne)¹³, P. Browe¹⁴, V. Leroquais (bibliografia rękopisów liturgicznych we Francji)¹⁵, P. de Clercka i innych.

Każdy z wymienionych autorów zajmował się innym wycinkiem, stawiał własne pytania, dochodził do indywidualnych wniosków i odkryć.

Uczymy się bowiem, jak przez historię chrześcijaństwa, dzieje kultury, kształtowała się liturgia, szczególnie kult Kościoła, jak ten kult wpływał na dzieje kultury, jak ją kształtował, formował, przemieniał. Trzeba uwzględnić ten fakt, że liturgia jest „akcją” Kościoła, to znaczy „życiem Kościoła” i tak właściwi i przechodzi do historii i tak jest spostrzegana, ale równocześnie tworzy historię¹⁶

⁹ Por. H. R e i f e n b e r g. *Sakramente, Sakramentalien und Ritualien in Bistum Mainz*. T. 1-2. Münster 1971.

¹⁰ Por. S. B ä u m e r. *Geschichter des Breviers*. Freiburg im Breisgau 1895 (wyd. francuskie: *Histoire de bréviaire*. Paris 1905).

¹¹ Por. U. C h e v a l i e r. *Repertorium hymnologicum. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'Eglise latine depuis origines jusqu'à nos jours*. T. 1-6. Louvain-Bruxelles 1892-1921; także inne wydania krytyczne, np. G. M. D r e v e s, C. B l u m e, H. M. B a n n i s t e r. *Analecta hymnica*. T. 1-55. Leipzig 1886-1922 (prze-druk ukazał się w 1961 r. we Frankfurcie nad Menem).

¹² Por. P. B r u y l a n t s. *Les oraisons du Missel Romain. Texte et histoire*. T. 1-2. Louvain 1952.

¹³ Por. R. J. H e s b e r t. *Antiphonale Missarum sextuplex*. Bruxelles 1935.

¹⁴ Por. P. B r o w e. *Die Vererhung der Eucharistie im Mittelater*. Rom 1967.

¹⁵ Por. V. L e r o q u a i s. *Les Bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*. Paris 1934; t e n ż e. *Les Pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France*. T. 1-4. Paris 1937; t e n ż e. *Les Psautiers manuscrits latins de France*. T. 1-3. Maçon 1940-1941; *Les Sacramentaires et les Missels manuscrits des bibliothèques publiques de France*. T. 1-4. Paris 1942.

¹⁶ D. Olszewski podkreśla to, gdy pisze: „Kluczowe miejsce zajmuje tu liturgia: wytwarzanie się języka liturgicznego, rytów, ceremonii, modlitw stanowiących rodzaj zaklęcia. Jest rzeczą charakterystyczną, że prawie wszystkie kulty połączone z zaklęciami są kultami terapeutycznymi, kładą akcent na uzdrowienie, pojmowane jako droga ucieczki przed śmiercią. Z kolei soteriologie nauczają dróg przezwyciężenia śmierci. W tych zaklęciach wyrażających spontaniczną potrzebę życia idzie o wolność od zła fizycznego w życiu codziennym. W tym przypadku «sacrum» ma ujawnić swoją nadzwyczajną moc, tam, gdzie nie wystarcza medycyna ludowa. Wymaga przebadania z tego punktu widzenia specyficzny typ wierzeń i przeżyć religijnych koncentrujących się wokół miejsc cudownych (cudowne groty, obrazy)” (O l s z e w s k i. *Wybrane zagadnienia* s. 287).

Th. Klauser wskazuje, że historia liturgii zachodniej rzymskiej obejmuje dwa tysiące lat. W swoim wizerunku znajduje odbicie kultury nie tylko jednego narodu, ale ślady niezatarte wielu narodów. Tą kulturą liturgia żyje, natomiast daty historyczne stanowią klucz do zrozumienia poszczególnych faktów życia Kościoła w kontekście zjawisk badanej epoki¹⁷ Historyk zobowiązany jest nie tylko sprawdzać fakty, ale także ukazać ich wzajemne powiązania i rozwój, a należą do nich niewątpliwie czynniki kulturowe, polityczne, filozoficzne, duchowe. Liturgia okazuje się bowiem jako życie Kościoła oglądane, spostrzegane w jego relacjach z Bogiem. Trzeba tutaj jednak szczerze powiedzieć, że te wewnętrzne siły działania Boga nie zawsze są uchwytne dla historyka. Po prostu wymykają się historykowi z pola jego obserwacji. Pomocą może okazać się wymóg duszpasterski zawarty w bogactwie rytów i modlitw, dlatego nieodzowną okazuje się analiza historyczna (geneza, kontekst, rozwój, sformułowania) tekstów i modlitw oraz ich refleksja teologiczna.

Badacz ideologii – pisze ks. D. Olszewski – nie może pomijać takich źródeł, jak korespondencje, książki naukowe, dzieła dramatyczne, czy teksty liturgiczne. Ideologie pozostawiają ponadto po sobie źródła niepisane. Wyrażają się w znakach zewnętrznych, takich jak emblematy, insygnia, ryty, ceremonie, stroje, kostiumy itp¹⁸

Historia liturgii ma ukazać pochodzenie i ewolucję form relacji między Bogiem a człowiekiem i wkładu wniesionego przez pobożność chrześcijańską. Badacz musi więc uwzględnić wszystkie dane związane z kontekstem kulturowym, teologicznym, pastoralnym. Dla badacza bardzo interesujące okażą się więc wszelkie warianty i odchylenia tekstu liturgicznego, a także data jego powstania. Krytyczne wydania tekstu i jego porównanie z innymi edycjami formularzy pozwala na ustalenie utworów oryginalnych, rodzimych, np. polskich¹⁹ Liturgia tkwi bowiem mocno w życiu Kościoła, co oznacza kontekst epoki, gdyż bez znajomości tego kontekstu nie da się jej do końca zrozumieć.

¹⁷ „La storia della liturgia occidentale romana abbraccia quasi due millenni. Nel suo volto si trova riflesso lo sviluppo culturale non di un solo popolo, ma le impronte, talvolta quasi indecifrabili e sempre incancellabili, di parecchi popoli [...] Noi abbiamo l'impegno di capire la liturgia, per il motivo che dobbiamo, ogni giorno, vivere in esse e di esse. Dobbiamo per lo meno conoscere le date storiche decisive del suo divenire per avere in ogni momento la chiave che ci apra l'ingresso alla comprensione delle singole manifestazioni” (cyt. za: F. B r o v e l l i. *Per uno studio della liturgia*. Milano 1976 s. 30-31).

¹⁸ O l s z e w s k i. *Wybrane zagadnienia* s. 284.

¹⁹ P o r. W D a n i e l s k i. *Kult Wojciecha na ziemiach polskich*. Lublin 1997 s. 72-73.

Badania te napotykają poważne trudności, dlatego uwaga naukowców skupia się jedynie na jakimś odcinku liturgii (np. Msza św., modlitwa Kościoła – brewiarz, sakramenty święte). Badania te ukazują, jak Kościół szukał nowych rozwiązań w liturgii jako misterium zbawienia, aby zewnętrzne formy jego sprawowania udoskonalić, by stały się one rzeczywistym narzędziem zbawienia. Badacz zbiera, porządkuje materiały-źródła ze względu na ich charakter służący do rekonstrukcji badanego wycinka dziejów, jakim są dzieje liturgii, rozumianej jako działanie Boga. Ta soteriologiczna strona pozostaje zakryta, czyli środki, jakimi posługuje się Bóg, ich oddziaływanie zbawcze, czyli intensywność Bożego działania, pozostaje tajemnicą. Łatwiejszą do ukazania, do rekonstrukcji jest strona laudatywna, kultyczna – ludzka, bo jest uchwytna, zawarta w źródłach liturgicznych.

Źródłami dla historyka liturgii są:

- księgi liturgiczne, zarówno w swojej zawartości obrzędowej, rubrycystycznej – prawnej i teologicznej w formułach modlitewnych i rubrycystycznych;
- prawodawstwo Kościoła powszechnego i lokalnego (orzeczenia papieży, soborów, Stolicy Apostolskiej – Kongregacji, synodów, rozporządzenia biskupów);
- obrzędowość objawiająca się w wielorakich formach pobożności ludowej, także zgromadzeń zakonnych, innych bractw i wspólnot kościelnych, grup nieformalnych itp.;
- świadectwa parafialnych ksiąg sprawowanych sakramentów, sakramentaliów, wizytacji (np. biskupich i dziekańskich);
- podręczniki liturgiczne i traktaty teologiczne;
- kroniki parafii i różnych instytucji kościelnych, pamiętniki, wspomnienia, opisy wydarzeń z życia Kościoła, różne Księgi okolicznościowe, rocznikowe, notatki prasowe.

W tych wszystkich badaniach zmierza się do tego, by ustalić prawdę historyczną, zrekonstruować tradycję liturgiczną, a więc sam obrzęd – ryt, jego przebieg i zachodzące zmiany, czyli poliwersyjność tradycji liturgicznej, jako bogactwa Kościoła w jedności wiary (jedna wiara, wiele tradycji liturgicznych, bogactwo treści teologicznej tych tradycji będących wyrazem wiary ludu Bożego w jego przejawach – postawach kultu). Zbliżając się do prawdy historyk liturgii musi uwzględnić kontekst patrystyczny, biblijny, kulturowy danej epoki (filozofia, duchowość), lingwistyczny (znaczenie, treść sformułowania rozumiana w danej epoce), ludowy – obejmujący tradycję, czyli aspekt narodowościowy, pastoralny – skierowany do konkretnego człowieka (wiernych) celem osiągnięcia określonych celów pastoralnych, ekumeniczny –

ukazujący bogactwo różnorodności. Słusznie zauważa ks. W. Danielski, gdy pisze:

Historię liturgii bowiem interesuje czas i środowisko powstania tekstu oraz okres i zasięg jego używania, w szczególności powiązania różnych środowisk, czyli tzw. wędrówka tekstu. Dopiero dzięki tej analizie chronologiczno-geograficznej nie zawisną w powietrzu wnioski z zakresu historii kultu na drodze poszukiwania inspiracji dla tekstów i analizy treści z punktu widzenia hagiografii i teologii²⁰

Historia liturgii, jak w ogóle historia, uczy pokory wobec dziejów, dystansu wobec faktu, ostrożności przy podejmowaniu badań, obiektywizmu przy wyciąganiu wniosków. Badacz napotyka bowiem wiele faktów, różne podejścia, różnorodność postaw wobec tego samego wydarzenia zbawczego, które zawsze pozostaje w pewnej mierze niedostępne i zakryte. Niezbędny więc wydaje się postulat koordynacji badań samych liturgistów, jak i zdynamizowanie współpracy z pokrewnymi dziedzinami, jak np. archeologia, historia dogmatów, historia sztuki, bibliistyka, ekumenizm, hagiografia.

THE METHOD OF HISTORICAL RESEARCH IN LITURGICS

S u m m a r y

An integral approach to liturgics requires also taking into consideration its historical aspect. A historian of liturgics uses the subsidiary disciplines of history, but he also takes into consideration strictly liturgical sources and the entire context of the events he describes to show the evolution of the relations between man and God. Hence a historian of liturgics studies liturgical books, the Churches legislation, forms of popular religiousness, parish registers, canonic inspections registers, theological handbooks, chronicles of the Church institutions. In his research he aims at finding the historical truth and reconstructing the liturgical tradition.

Translated by Tadeusz Karłowicz

²⁰ Tamże s. 71-73.